

Lidija B. Radulović*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

lradulov@f.bg.ac.rs

Senka Kovač*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

skovac@f.bg.ac.rs

Manastiri Srpske pravoslavne crkve na Internetu: novi oblici religijskih i duhovnih interakcija posredstvom Fejsbuka*

Apstrakt: Virtuelni svet Interneta prepoznat je kao potencijalno inovativan način verskog izražavanja. Kompjuterski posredovana religijska komunikacija je relevantno polje istraživanja početkom XXI veka i značajan izvor za ispitivanje religijskog identiteta, zajednica i ritualne upotrebe Interneta. Na primeru dva manastira Srpske pravoslavne crkve pokušaćemo da sagledamo nove načine na koje crkva posreduje u komunikaciji vernika sa Bogom, kao i nove oblike duhovnih interakcija posredstvom fejsbuka. U prvom delu rada opisan je izgled i sadržaj različitih oblika komunikacije pravoslavnih manastira i crkava koji se pojavljuje na Internetu. U drugom delu rada tematski je grupisan i analiziran vizuelni materijal koji postavljaju korisnici Fejsbuka, sadržaj poruka i opisi njihovog religijskog i duhovnog iskustva, njihovo ponašanje, odnosno da li i u kojoj meri članovi jedne FB (Facebook) grupe “lajkuju”, dele i komentarišu određene sadržaje.

Ključne reči: manastiri, Srpska pravoslavna crkva, Internet, Fejsbuk (Facebook), onlajn (*online*) religija

Uvod

Virtuelni svet Interneta prepoznat je kao potencijalno inovativan način verskog izražavanja, kao novi prostor za misionarski rad, kako institucionalnih tako i vaninstitucionalnih oblika religije. Istraživanja u američkoj katoličkoj kongregaciji pokazuju da 73% vernika želi da njihovi sveštenici i biskupi ko-

* Tekst je rezultat rada na projektima MNTR br. 177018 i MNTR br. 177035 koje u celosti finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

municiraju sa parohijanima preko društvenih mreža (Lefebvre 2013, navedeno prema Codon 2014,7). Kompjuterski posredovana religijska komunikacija je relevantno polje istraživanja početkom XXI veka i značajan izvor za ispitivanje religijskog identiteta, zajednica i ritualne upotrebe Interneta. *Online rituali*, molitve i virtuelno hodočašće, sajber crkve i onlajn verske zajednice, *chat sobe* i diskusije na forumima, Fejsbuku (Facebook) i Tviteru (Twitter) predstavljaju nove načine za interakciju i komunikaciju, za izražavanje i adaptiranje tradicionalnih religijskih verovanja i iskustava, ali i za identifikaciju novih načina na koje se može biti religiozan (Davis 1998, prema Campbell 2005, 311).¹ S jedne strane, mogućnosti koje pruža Internet vode individualizaciji religije, ne samo da su lako dostupna znanja o religiji na dohvata ruke, već su digitalne religije na Internetu toliko raznovrsne, brojne i bogate različitim religijskim sadržajima da otvaraju jedan novi svet slobode izbora, kada, na koji način i u kojoj meri će ih vernik konzumirati. S druge strane, individualni izbor na društvenim mrežama postaje javno dostupan, otvoren za nove načine komunikacije i interakcije sa zajednicom vernika i verskim vođama.

Polazeći od, sada već delimično prevaziđene teorijske razlike i podele Kristofera Helanda na *religiju onlajn* i *onlajn religiju* (Helland 2005), nećemo se detaljno baviti raspravama koje su usledile, ali ćemo ukratko ukazati na neodrživost jasne razlike, danas, kada je religija na Internetu doživela veoma brz razvoj i velike promene. U vreme Helandovih prvih istraživanja 1999. godine na osnovu sajtova koji su mu tada bili na raspolaganju, kako i sam kaže (ibid 2005, 1), mogla se uočiti razlika između sajtova na kojima postoji visok nivo interaktivnosti i dvosmerne komunikacije (*online religion*) i verskih sajtova, koji su bili u većini, a koji posetiocima pružaju statičnu prezentaciju (*religion online*), informacije, tekstove, dokumenta, video materijal, ali na kojima nije moguća interakcija (Helland 2000). Uglavnom su nezvanični verski sajtovi imali i onlajn komunikaciju dok zvanične institucije nisu bile otvorene i voljne za ovakvu vrstu interakcije sa vernicima. Ova razlika i dalje ima heuristički značaj, međutim, u empirijskim istraživanjima pokazala se nedovoljno preciznom. Ne samo što je veliki broj zvaničnih crkava uveo i jedan i drugi vid prisutnosti religije na Internetu, već je veoma teško utvrditi, zbog subjektivne prirode verskog iskustva, na primer, da li iz interreagovanja posetioca sajta u onlajn aktivnostima proizilazi religijsko iskustvo, jer nije svako ponašanje religijski čin, već samo ono iza kojeg stoji određeno religijsko značenje i značaj (Helland 2005, 6). Koja se radnja ili onlajn aktivnost, polemize Heland, može smatrati istinskom religioznom akcijom? Međutim, i u onlajn religiji, u realnom vremenu ako posmatramo nekoga kako se moli teško da možemo odgovoriti na ova pitanja sve dok ne pristupimo klasičnim etnografskim metodama, pre svega intervjuisanju ispitanika. Šta nam

¹ Pregledni rad o razvoju religije na Internetu objavljen je i kod nas, vidi rad Ane Banić Grubišić (2012).

u prvom slučaju preostaje, na koji način bi trebalo razvijati posebne metode istraživanja onlajn religije, pitanje je na koje se istraživači danas trude da odgovore. Glen Jang smatra da je moguće onlajn religiju istraživati kao “performativne iskaze”, i razvija koncept onlajn verske prakse kao govornog čina. Onlajn religijom možemo smatrati i samo čitanje Biblije, svetih spisa ili religijskih tekstova ako se usredsredimo na analizu percepcije učesnika i njihovo subjektivno tumačenje doživljaja. U tom smislu, u analitičkom delu ovog rada fokusirale smo se na istraživanje naracija, teksta koji ostavljaju korisnici Fejsbuka u komunikaciji sa sveštenicima i međusobno.

Pored termina *religija online* i *online religija*, često se koriste i nazivi religija na Internetu (*religion on cyberspace*) i religija unutar Interneta (*religion in cyberspace*). Druga kategorija podrazumeva da korisnici participiraju u obredima u virtuelnom svetu, što najčešće nije u potpunosti ostvarivo, već u praksi Internet služi samo kao posrednik između potrošača i onoga ko vrši uslugu. Praktikovanje religije samo u virtuelnom prostoru omogućeno je osavremenjivanjem tehničkih mogućnosti na Internetu, trodimenzionalnim simulacijama i multimedijalnim sadržajima došlo je i do pojave prvih sajber-crkava 2004. godine. Sa stanovišta određenih religija, kao što je pravoslavlje, *online* religija nije ni moguća, odnosno, isključivo virtuelna religijska zajednica praktično ne postoji (Knežević i Rodić 2010, 244). Prihvataju Internet samo kao sredstvo ili misionarskih alat s informativnim sadržajem, ali se protive “virtuelizaciji” crkvenog doživljaja vernika smatrajući da se jedino u liturgijskoj zajednici ostvaruje kohezija vernika (*Vreme*, br. 1061, 5 maj 2011).²

Međutim, pojedine zvanične crkve ipak Internet koriste kao sredstvo da oflajn sveštenučku službu prošire na onlajn prostor. Digitalne medijske tehnologije su prepoznate, i pored veoma podeljenih mišljenja, kao brz i efikasan način povezivanja onlajn verskih običaja i prostora u oflajn verske kontekste i obratno. Kembel smatra da je digitalna religija obuhvatila i onlajn kulturu koja podrazumeva interaktivnost, konvergenciju i publiku koja generiše sadržaj, kao i tradicionalnu religiju, njihove obrasce verovanja i prakse (Cempbell 2012).

Istraživanje posredovane religijske komunikacije na Internetu je još uvek u začetku, prikupljena je i dokumentovana različita i bogata građa ali nedostaju teorijski radovi koji bi obezbedili okvir za tumačenja onlajn verske aktivnosti i razumevanje smisla i značaja koji ona ima za vernike. U prvom delu rada opisan je izgled i sadržaj različitih oblika komunikacije pravoslavnih manastira i crkava koji se pojavljuje na Internetu.³ Na primeru nekoliko Internet sajtova manastira

² <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=989237>, pristupljeno u novembru 2015.

³ Na samom početku istraživanja suočile smo se sa priličnom neuređenošću kada je reč o fejsbuk profilima sa nazivom „Manastir Ostrog“ i „Manastir Lepavina“, što je otežavalo pretraživanje. O nekim profilima nema konkretnih informacija, nije jasno ko ih je otvorio i postavio sadržaje, kao ni ko su administratori. Pretraživanje je otežavala

Srpske pravoslavne crkve pokušaćemo da sagledamo nove načine na koje crkva posreduje u komunikaciji vernika sa Bogom, kao i nove oblike duhovnih interakcija posredstvom Interneta. U drugom delu rada tematski je grupisan i analiziran vizuelni materijal koji postavljaju članovi gupe, analiziran je sadržaj poruka korisnika Fejsbuka i opisi njihovog religijskog i duhovnog iskustva, njihovo ponašanje, odnosno da li i u kojoj meri članovi jedne FB (Facebook)⁴ grupe "lajkuju", dele i komentarišu određene sadržaje. Sledeći teorijski koncept Hajdi Kembel, analizirani su FB profili dva najpopularnija manastira SPC, Manastira Ostrog⁵ i Manastira Lepavina.⁶ Kembel definiše i razmatra četiri diskursa o posredovanoj komunikaciji putem Interneta: kao duhovni medij, kao sakramentalni prostor, kao misionarsko sredstvo za promovisanje religije i verske prakse i Internet kao tehnologija za afirmaciju verskog života (Campbell 2005a, 13).⁷

Manastiri i crkve Srpske pravoslavne crkve na Internetu – kratak pregled

U protekle dve decenije došlo je do velikih promena u pogledu odnosa prema religiji i Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Srbiji. Religija, potisnuta u privatnu sferu u periodu socijalizma, sve je prisutnija u javnoj sferi, ikao je zvanično država sekularna a crkva odvojena od države religijska samoidentifikacija je značajna determinantna nacionalnog identiteta, ali i promocija poželjnog socijalnog statusa. Verske institucije, pogotovo Srpska pravoslavna crkva, zauzimaju sve važnije mesto u javnoj sferi, promenjena uloga i značaj koji se pridaje crkvama dovode do desekularizacije javnog života, a istovremeno su i plodno tlo za religijsku socijalizaciju van privatne sfere (Radulović 2012, 53).

Iako u Srbiji korišćenje Interneta kao medija za versku komunikaciju nije razvijeno kao u Zapadnoj Evropi i Americi, pojedini sajtovi manastira i crkva razvijaju onlajn religiju na svojim sajtovima i na taj način zadovoljavaju potrebe vernika koji su kompjuterski opismenjeni, te svakako imaju i drugačije potrebe za verskim aktivnostima. Pored različitih informacija o aktivnostima manastira, vernici mogu da međusobno ili sa sveštenikom razgovaraju i razmenjuju mišljenja i stavove, da podele ili svedoče o svojim verskim iskustvima, zatraže savet o verskoj praksi, zamole sveštenika da se za njih pomoli, slušaju propoved

i činjenica da je broj profila zavisio i od toga da li se pretražuje latiničnim ili ćiriličnim pismom.

⁴ U daljem tekstu koristimo FB u značenju Fejsbuk (Facebook).

⁵ <https://www.facebook.com/-Манастир-Острог-Manastir-Ostrog--323978077329/timeline>

⁶ <https://www.facebook.com/otac.gavrilo>

⁷ Više o operacionalizaciji ovog koncepta u drugom delu rada.

sveštenika, itd.⁸ Mogućnosti za učeće vernika u onlajn aktivnostima su različite i neiscrpan su izvor za naučna istraživanja.

Generalno, sajt Srpske pravoslavne crkve, kao i sajtovi većine pomesnih crkava i parohija, više je informativnog tipa i nema interaktivnih sadržaja. Reč je o *religiji online* koja podrazumeva jednosmernu komunikaciju pružanja informacija vernicima, koje inače postoje i oflajn, od servisnih informacija o aktivnostima crkve i rasporedom bogoslužjenja, istoriji, učenjima crkve, obredima i običajima, do religijskih tekstova, svetih spisa, duhovnih misli crkvenih velikodostojnika i vesti o događajima od značaja za vernike i crkvu. Ovde je reč o statičnoj prezentaciji i jednosmernoj komunikaciji putem tekstova, dokumenata i video materijala. Druga vrsta prezentacije podrazumeva prisustvo interaktivnih elemenata kao što su *chat rooms*, diskusione grupe, blogovi i forumi na kojima je komunikacija i razmena sadržaja aktivna. Društvene mreže su treća vrsta koja omogućava kreiranje javnih ili polujavnih profila i različite modalitete komunikacije (Knežević i Rodić 2010, 242).

Na sajtu Srpske pravoslavne crkve⁹, pored crkvenih sadržaja i informacija o značajnim dnevnim događajima, nalazi se link Televizija Hram.¹⁰ Ova televizija počela je da emituje eksperimentalni televizijski program 2015. godine.¹¹ Na istoj interet stranici postoji veza Televizije Hram sa društvenim mrežama *google+*, *facebook*, *twitter* i *youtube*. Na Fejsbuku¹² se mogu naći dnevne informacije o crkvenim praznicima i emisijama na televiziji Hram. Svi sadržaji vrednuju se po pravilu ove društvene mreže. Posetioci ostavljaju kratke komentare, a najčešće “Amin!”

Na Tviteru¹³ posetilac može da pristupi sajtu <http://www.pouke.org>. Predstavljen je kao “najveća pravoslavna internet zajednica na Balkanu”. Nakon registracije i prijave, posetioču se nudi mogućnost da “kreira temu, postavlja odgovore na postojeće teme”, kao i da “napravi svoju stranicu i grupu, dodaje slike i albume, ima svoj blog, daje reputaciju drugim članovima, menja svoj profil i komentariše druge profile (....)”. Posebno se na ovom mestu pozivaju posetioci da pitaju arhimandrita Savu (Janjića), igumana manastira Visoki Dečani, o životu u crkvi.

⁸ Pojedini fejsbuk profili sveštenih lica su dostupni samo prijateljima, kao na primer, fejsbuk profil Igumana Fotija iz Manastira Devina Voda. Pojedini sveštenici s otvorenim profilima imaju po nekoliko stotina pa i hiljada prijatelja, na primer, sveštenik Radiša Ninković, <https://www.facebook.com/svestenikradisa.ninkovic/about?section=bio&pnref=about>, Dalibor Đukić, <https://www.facebook.com/svestenik.djukic/about>, ima 1186 prijatelja, objavljuje fotografije iz svoje parohije u Vičenci.

⁹ <http://www.spc.rs>, poslednja poseta poseta u septembru 2015.

¹⁰ <http://tvhram.rs>, poslednja poseta poseta u septembru 2015.

¹¹ Od januara 2016. godine redovno je počela sa radom.

¹² <https://www.facebook.com/tvhram>

¹³ <https://twitter.com/tvhram>

Arhimandrit Sava Janjić bio je prvi velikodostojnik Srpske pravoslavne crkve koji se proslavio upotrebom Interneta. Krajem devedesetih, kada su Visoki Dečani bili u izolaciji, “informacije koje je putem mreže slao otac Sava bile su glavni izvor informacija o događajima na Kosovu i Metohiji, tako da je javnosti bio poznat kao *Sajber Sava*” (*Vreme* br. 1061, 5. maj 2011)¹⁴, a “strani novinari nazivaju ga *cybermonk*”¹⁵. Arhimandritu Savi, igumanu manastira Visoki Dečani, posetioci sajta (<http://www.pouke.org>) najčešće postavljaju pitanja o veri, životu u manastiru, ali i nekim pitanjima koja su vezana za aktuelne događaje na Kosovu, posebno za manastir Dečane.¹⁶ Posetioci sajta mogu pročitati razmišljanja arhimandrita Save o molitvi i da potraže odgovor na pitanje da li bračni problemi mogu biti tema za razgovor monaha i vernika.¹⁷

Sajt *Zadužbine Nemanjića*, pripada kategoriji religija onlajn, informativnog je karaktera i s istim vizuelnim rešenjem za 19 manastira. Dva manastira, Hilandar i Žiča, imaju svoja vizuelna rešenja. Svi manastiri imaju pristup zanimljivom portalu *Yu portal.com* na kome možemo pronaći linkove za radio stanice, kao i pristup forumima: *Prijatelji Božji*, *Pravoslavna Srbija forum*, *Pravoslavni forum*, *SPC-portal*¹⁸, *Verujem-pouke.org*¹⁹ i *Vidovdan forum*.²⁰

Na zvaničnom sajtu manastira Ostrog, nesumnjivo najposećenijem manastiru SPC, aktivni su linkovi *Istorija Manastira*, *Žitije Sv. Vasilija*, *Čuda svetog Vasilija*, *Galerije*, *Video i Audio snimci*, *Sva dešavanja i Ostroško čovekoljublje* dok na linkovima *Izdavačka i umetnička delatnost*, *Pisma vernika i Misionarska delatnost* još uvek nema sadržaja.²¹ Od decembra 2015. godine pokrenuta je emisija *Ostroški Svetionik* u okviru Ostrog TV studija, emisija nema poseban termin već se po potrebi snima “kada se ukaže prilika za zanimljive goste

¹⁴ Марко Недељковић, „Duhovnost na društvenoj mreži“, dostupno na sajtu <http://www.manastir-lepavina.org>, posećeno u novembru 2015.

¹⁵ “Ko je ovaj čovek? Otac Sava Janjić” (Svedok). Dostupno na sajtu: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2000/07/13/srpski/P00071214.shtm>, posećeno u novembru 2015.

¹⁶ Jedan posetilac sajta, pitao je: Zašto je skinuta stara tabla s imenom Manastira Visoki Dečani?

¹⁷ Opširnije na: <http://www.pouke.org>

¹⁸ Ovaj forum nije aktivan od 1.10. 2015.

¹⁹ <http://www.pouke.org/verujem/>. Na ovom forumu posetioci mogu pristupiti temama: *Bogoslovske teme* (35.743 poruke), *Sveto pismo* (6.370 poruka), *Bogoslužjenje i molitva* (22.323 poruke), *Duhovna riznica* (10.828 poruka), *Pravoslavlje i savremeni izazovi* (85.633 poruke), *Novosti* (40.016 poruka), *Istorija* (6.290 poruka) i *Opšte teme* (44.954 poruke). Poslednja poseta forumu: 28.10.2015.

²⁰ <http://forum.vidovdan.org> Na ovom forumu posetioci mogu pristupiti temama: *Društvo, Srpske zemlje, Svet i Srbija, Pravoslavlje, Vidovdanske teme, Kultura i Nauka, Svakodnevnne teme*. Poslednja poseta forumu 28.10. 2015.

²¹ <http://manastirostrog.com> poslednja poseta sajtu, u oktobru 2015.

i događaje”.²² Vernicima je omogućeno da prate dešavanja u manastiru Ostrog putem video snimaka i fotografija, kao što su besede crkvenih funkcionera, liturgije, proslave praznika i drugih dešavanja u manastiru.²³ Na stranici *Čuda Sv. Vasilija*, objavljena su dva svedočenja o pomoći sv. Vasilija neplodnim parovima, kao i primeri hodočasničkih pešačenja vernika iz različitih krajeva bivše Jugoslavije.²⁴ Po svemu sudeći, ovaj sajt je postavljen u toku 2014. godine, tako da je još uvek u izgradnji, ali se na Internetu može naći veoma bogat materijal vezan za ovaj manastir, kao i politička previranja i dešavanja oko vlasništva nad manastirom Ostrog.²⁵

Sajt manastira Lepavina,²⁶ manastira Srpske pravoslavne crkve koji se nalazi u Hrvatskoj, uređuje bratstvo manastira. Na nasloj strani posetilac može naći podatke o istoriji manastira, brojnim izdanjima, audio i video prezentacije, kao i informacije o pravoslavnom hrišćanstvu na Internetu (katalog pravoslavnih resursa na Interentu). Posetilac sajta na naslovnoj strani može da pristupi linku *Novo na sajtu*, kanal arhimandrita Gavriila (Vučkovića) na *YouTube*²⁷ Po-

²² Prikazan je video snimak pet duhovnih razgovora: <http://manastirostrog.com/blog/2015/11/19/ostroski-svetionik-profesor-srpskog-jezika-veselin-matovic-video/1207/>; <http://manastirostrog.com/blog/2015/11/16/ostroski-svetionik-o-slobodan-jokic-video/1205/>; <http://manastirostrog.com/blog/2015/12/20/ostroski-svetionik-monahinja-julijana/1339/>; <http://manastirostrog.com/blog/2015/12/05/ostroski-svetionik-djakon-branislav-jocic/1255/>; <http://manastirostrog.com/blog/2016/01/15/ostroski-svetionik-bozic-i-antibozic-o-rafailo/1448/>, posećeno u januaru 2016.

²³ <http://manastirostrog.com/blog/2016/01/13/mitropolit-amfilohije-11-januar-odsluzio-liturgiju-na-boanu-kadica-video/1433/>; <http://manastirostrog.com/blog/2016/01/10/mitropolit-amfilohije-i-episkop-niski-jovan-odsluzili-liturgiju-u-gornjem-ostrogu-na-praznik-svetih-20-000-mucenika-nikomidijskih-audio/1419/>; <http://manastirostrog.com/blog/2016/01/09/liturgijski-proslavljen-sveti-arhidjakon-stefan-u-manastiru-ostrogu/1411/>; <http://manastirostrog.com/blog/2016/01/07/liturgijski-proslavljen-bozic-u-ostrogu/1393/>, posećeno u januaru 2016.

²⁴ <http://manastirostrog.com/blog/2015/05/11/lazar-gutic-jedno-od-novijih-chuda-svetog-vasilija/304/>; <http://manastirostrog.com/blog/2015/12/17/ispunjenje-najvece-zelje/1305/>; <http://manastirostrog.com/blog/2015/05/11/hodochasnitsi-iz-zubin-potoka-pjeshachedo-ostroga/318/>; <http://manastirostrog.com/blog/2015/05/16/hodocasnici-iz-kotor-varosi-pjesacili-osam-dana-do-svetog-vasilija/493/>; <http://manastirostrog.com/blog/2015/10/05/pjeskeod-subotice-do-ostroga/1078/>, posećeno u januaru 2016.

²⁵ <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:535545-SPC-u-Ostrogu-samo-korisnik>

²⁶ <http://manastir-lepavina.org>, poslednja poseta u novembru 2015.

²⁷ Objavljeno je 29.10.2015. <https://www.youtube.com/watch?v=r3ZkZhY9H54>

Patrijarh moskovski i cele Rusije Kirilo o Internetu, audio snimak. Vladislava Vasic Thiel – “Kada je otac Gavriilo počeo da misionari putem interneta mnogi su se čudili i govorili kako je veoma neobično da jedan monah koristi savremene tehnologije za šire-

setiocima sajta manastira Lepavina dostupno je 88 duhovnih razgovora – *Saveti duhovnika i odgovori na svakodnevne nedoumice verujućih ljudi preko Facebook-a*²⁸ oca Gavrila vođenih od 2009. do 2010. godine. Najčešće su se ocu Gavrilu preko ove društvene mreže obraćale za savet mlađe osobe. Među njima brojniji su muškarci (67 %). Arhimandrit Gavriilo piše da se najviše na Fejsbuku javljaju oni od 13 pa do 35 godina starosti, a retko do 40 godina starosti.²⁹ Od 2012. godine arhimandrit Gavriilo uređuje 24-časovni radio program, postavlja emisije, pronalazi nove duhovne sadržaje na Internetu, deli ih sa slušaocima *Radio Blagovesti*. Celokupni radio program obogatio je duhovnom muzikom, emisijama o zdravlju, kulturi, istoriji, te akatistom Presvetoj Bogorodici koji se emituje svakodnevno u podne, zatim u 21 sat i u ponoć.³⁰

Vernici mogu da kontaktiraju klikom na određeni link i da pročitaju odgovore arhimandrita Gavrila na pitanja vernika postavljena preko Skajp programa. Komunikacija oca Gavrila sa venicima preko Skajpa i Fjesbuka primer su *online religije* budući da je reč o direktnoj komunikaciji i svojevrsnom vidu praktikovanja religije. Inače, duhovni razgovori oca Gavrila objavljeni su u više knjiga koje vernici i posetioci sajta mogu naručiti klikom na link koji je objavljen na sajtu.³¹ Duhovne poruke mogu se pratiti i na JuTjubu (YouTube-u)³². Plej liste sadrže video snimke, na primer: 32 video snimka “Duhovni razgovori Arhimandrita Gavrila”, 9 video snimka “Čuda presvete Bogorodice Lepavinske”, 8 video snimaka “Feljtona: Čudotvorna ozdravljenja pred ikonom Bogorodice Lepavinske”, 3 video snimka “Reportaže i dokumentarni filmovi”. Video snimci o čudotvornim isceljenjima zapravo su svedočenja o isceljenjima objavljena u časopisu “Mali Podravski” koji čita spiker, a praćena su fotografijama sa liturgija i drugih dešavanja u manastiru.³³ Dokumentarni filmovi “Pravoslavlje – Manastir Lepavina”,³⁴ “Čuda Bogorodice Lepavinske” inače su prikazivani na RTRS.

nje hrišćanstva. Mnoge rasprave su se odvijale na stranicama sajta manastira Lepavina. Otac je bio siguran i uporan i istrajao. Shvatio je koliko može učiniti na spasavanju drugih i nastavio je misionarenje ne osvrćući se mnogo na negativne komentare. Danas, hvala Bogu imamo i Radio Blagovesti. U međuvremenu je zaživjelo misionarenje preko interneta i mnoge ‘nevjerne Tome’ povjerovali i prihvatiliše.”

²⁸ <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/>, posećeno u novembru 2015.

²⁹ Duhovni razgovor broj 8. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=16>, posećeno u novembru 2015.

³⁰ <http://www.manastir-lepavina.org/radioblagoesti/re.c-urednika-arhimandrit-gavriilo-vuckovic/>, posećeno u novembru 2015.

³¹ <http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=5747>; link: <http://www.mikroknjiga.rs/store/>, (posećeno u novembru 2015. godine).

³² <https://www.youtube.com/user/ManLepavina>, posećeno u novembru 2015.

³³ <https://www.youtube.com/watch?v=zexA2e5PPBs&index=5&list=PLInoxKZc410XGrjLdN2oYzPuVdVsDKxFJ>, posećeno u septembru 2015.

³⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=vkmo5AcEEk4>, posećeno u septembru 2015.

Od mnoštva različitih sadržaja i tema na internet stranici manastira Lepavina izdvojićemo duhovne pouke, pitanja i odgovore, uputstva za poklonike. Korisnici veb sajta, na primer, mogu da preslušaju audio fajlove koji su smešteni u arhivi, najčešće su to propovedi Njegovog Visokopreosveštenstva Mitropolita Gospodina Jovana, svete liturgije u manastiru Lepavini koje je služio arhimandrit otac Gavriilo, reportaže o posetama drugim eparhijama SPC, besede, na primer “dušekorodne besede oca Vasilija”, intervjui sa crkvenim velikodostojnicima, duhovne pesme, životopis arhimandrita Gavriila i intervjui vođeni s njim. Korisnici imaju mogućnost da komentarišu sadržaje na pojedinim stranicama sajta, čitaju i komentarišu prenete delove komunikacije oca Gavriila i vernika sa fejsbuk profila.

Neretko, manastirima internet stranice i Fejbuk profili, između ostalog, služe u komercijalne svrhe za prodaju najrazličitijih manastirskih proizvoda, od klasičnih kao što su sveće, brojanice, ikone, do krema za lice (i drugih kozmetičkih proizvoda), sapuna, čajeva, eliksira, melema, meda, rakije, ručnih radova, na kraju i štenaca sibirskog samojeda, kao u manastiru Svetog apostola Tome – Tomić kod Svilajнца.³⁵ Zvanični sajt SPC nema mogućnost za onlajn religijske aktivnosti i interakciju vernika, ali ima prodavnicu relikvija, crkvenih proizvoda pa i vina koje je moguće onlajn poručiti. Na fejsbuk stranicama manastira često se mogu naći i pozivi za donacije ili objave o donacijama koje su dobili.

Virtuelna duhovna zajednica: “duhovni razgovori” preko Fejsbuka

Opredelile smo se za istraživanje zvanične FB grupe manastira Ostrog³⁶ kao i ličnih profila oca Gavriila³⁷. Za manastir Ostrog vezano je više profila: crkvena organizacija/crkva, javna grupa, zatvorena grupa, lokalno preduzeće, zajednica, društvena organizacija, nevladina organizacija, društvena kampanja, javna ličnost. Pojavljuje se 81 profil ako se pretražuje latiničnim pismom ili 45 ako se pretražuje ćirilničnim.³⁸ Veliki broj profila ima veoma malo sadržaja i nije ažuriran. Najčešće se kao osnivači i administratori profila pojavljuju “prijatelji manastira”.³⁹ Zatvorene grupe imaju i do 8760 članova⁴⁰, uzimajući u obzir da

³⁵ https://www.facebook.com/tomic.manastir/?ref=br_rs, posećeno u decembru, 2015.

³⁶ <https://www.facebook.com/-Манастир-Острог-Manastir-Ostrog--323978077329/timeline>, posećeno u januaru, 2016.

³⁷ <https://www.facebook.com/oGavriilo-111591225537354/>, posećeno u januaru, 2016.

³⁸ Vidi stav SPC o uvođenju ćirilnog domena: „Ћирилични интернет домен у концепцији Српске православне цркве“, <http://www.covekitechologija.com/?p=807>

³⁹ <https://www.facebook.com/-Манастир-Острог-Manastir-Ostrog.../...>, posećeno u januaru, 2016.

⁴⁰ <https://www.facebook.com/pages/Manastir-Ostrog/274780849270991>, posećeno u januaru, 2016.

su grupe sa malim brojem članova uglavnom ugašene ili su neažurirane. Javna grupa ima najviše 425 članova. Na osnovu "lajkova" tj. sviđanja najbrojnija zajednica ima 22 493 osobe⁴¹, dok sama crkvena organizacija, odnosno, zvanična stranica Manastira Ostrog ima 171 120 članova.⁴² Manastir Lepavina se pojavljuje prilikom pretraživanja samo četiri puta ako se unosi latiničnim pismom, a jednom ako se unosi ćiriličnim. U drugom slučaju reč je o organizaciji kaja broji 4189 osoba kojima se sviđa ova stranica. Javna grupa "Manastir Lepavina" broji 10 714 članova, dok je zvaničnu stranicu označilo da im se sviđa 5810 osoba. Lični profil oca Gavrila, igumana manastira Lepavina, kreiran je kao javna ličnost bez ograničenja, prati ga 173 825 osoba.⁴³ Inače otac Gavrilo ima i FB profil sa svojim svetovnim imenom, Bora Vučković, popunjen profil pratilo je 5320 osoba.⁴⁴ Nesumnjivo je da u SPC najbogatiju misionarsku aktivnost preko Interneta ostvaruje arhimandrit Gavrilo. Veoma uspešno povezuje različite medije u komunikaciji sa vernicima, *Radio Blagovesti* slušaju vernici preko Interneta i android mobilnih telefona, često se komentari o onome što su čuli mogu naći na Fejsbuku, "duhovni razgovori" koje otac Gavrilo vodi sa vernicima se transkribuju i postavljaju na zvaničnu internet stranicu ili se objavljuju na JuTjubu (YouTubu) tako što ih čitaju spikeri. Na kraju, "duhovni razgovori" su objavljeni i u seriji knjiga pod istim nazivom.

Fejbuk pruža različite mogućnosti za multimedijalnu komunikaciju, opredelile smo se da na navedenim profilima pratimo, pre svega, tekst, fotografije i video zapise koje korisnici postavljaju na "novosti" (Newsfeed, "zid" ili Wall) i na taj način obaveštavaju o važnim događajima vezanim za manastire, ali i važnim događajima iz svog privatnog života, kao u slučaju oca Gavrila koji je redovno obaveštavao vernike o svom zdravstvenom stanju. Opcija davanja komentara na sadržaje na "zidu" posebno je korisna za analizu naracija i ponašanja vernika. Sinhrona komunikacija s administratorima ili vlasnicima profila moguća je na četvrti, ali nije vidljiva ostalim posetiocima profila. Otac Gavrilo je veoma često četovao s vernicima, u jednom trenutku na razgovor s njim čekale su 274 osobe.⁴⁵ Budući da su sadržaji razgovora na Fejsbuku transkribovani i

⁴¹ <https://www.facebook.com/Manastir-Ostrog-675027565914059/>, posećeno u januaru, 2016.

⁴² "Dragi naši, prikupili smo 170.000 članova, i 3.100.000 poseta na stranici u proteklih nedelju dana, to je ogroman uspeh! Zahvaljujemo vam se iskreno iz Srca, u ime Manastira Ostrog! Drago nam je da se polako vraćamo veri! Neka vas Bog čuva i Sveti Vasilije. Volite i širite PRAVOSLAVLJE, pozovite prijatelje da nam se pridruže". <https://www.facebook.com/ostrog.nasa.svetinja/>, posećeno u januaru, 2016.

⁴³ <http://www.facebook.com/pages/oGavrilo/111591225537354>, poslednja poseta u januaru 2016.

⁴⁴ <https://www.facebook.com/otac.gavrilo>, poslednja poseta u januaru 2016.

⁴⁵ Posetioci Fejsbuka obraćaju se ocu Gavrilu s poštovanjem, ponekad neposredno, a jedan od njih je, između ostalog, napisao: "Većini ljudi je smešno kad vidi da monah

mogu se pročitati na sajtu manastira, koristile smo ih kao veoma važan i neiscrpan izvor za analizu verovanja, religijske prakse, iskustava vernika, odnosu prema duhovniku, kao i komunikaciji i odnosu koji se razvijao između vernika i oca Gavрила.⁴⁶

Na osnovu broja lajkova, broja komentara i broja deljenja na profilima utvrdile smo kojim sadržajima vernici pridaju najveći značaj, šta za njih predstavlja posebnu vrednost u religijskim smislu, dok smo na osnovu analize komentara i diskusija zaključivale o značenjima koja pridaju određenim religijskim sadržajima. Koristeći koncept Hajdi Kembel (2005a) pokušale smo da odgovorimo na pitanja: da li se virtuelna zajednica vernika može smatrati duhovnom zajednicom, šta fejsbuk stranicu čini sakramentalnim prostorom; kako se promovišu religijski sadržaji i prakse u cilju misionarenja, edukacije i privlačenja novih vernika; na koji način i u kojoj meri je Fejsbuk korišćen da se afirmiše, razvije i potvrdi verski život i identitet.

Fejsbuk kao sakramentalni prostor

Da li je na Fejsbuk stranicama moguće komunicirati sa Bogom, posredno ili neposredno, šta ovaj prostor na virtuelnoj društvenoj mreži čini sakramentalnim prostorom? Vernici nesumnjivo doživljavaju prostor na Fejsbuku kao prostor na kome je moguće obavljati i tradicionalnu versku praksu, pre svega, molitve, prilagođene posebnim osobenostima ovog prostora. Obično vernici ili administratori postavljaju slike i fotografije sa određenom molitvom, a zatim komentarišu, dobijaju “lajkove” od prijatelja koji se takođe uključuju u komentare, najčešće ipak samo sa verbalnom porukom “Slava Bogu”, “Slava mu i milost”, “Amin”. Često se koriste i verzije ili delovi Isusove molitve karakteristični za pravoslavnu mističku tradiciju isihazma “Gospode Isuse Hriste, Sine Božiji, pomiluj mene grešnog”.

Na FB profile manastira Ostrog svakodnevno se postavlja jutarnja i večernja molitva ilustrovana prigodnom fotografijom i određenim citatima iz Biblije. Molitve upućene Svetom Vasiliju obično imaju od par stotina do 12 000 “laj-

ima profil na facebook-u i misle da je to šala i mana što to radite. Nažalost takvi su ljudi neduhovni, pa čak neki smatraju da bi bilo sramota ako imaju Vas ili nekog sličnog Vama za prijatelja. Uvek misle šta će im drugi reći”. Otac Gavriilo je odgovorio: “(...) trenutno na fejsu sad imam prijavljenih i prihvaćenih u vidu prijateljstva 2873 ljudi, a na četvrtu trenutno čekaju na kontakt sa mnom 274 osobe, što negira to što ti kažeš i ti iz tvoje okoline s kojima se družiš. Duhovni razgovor br.76. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=2>, posećeno u novembru 2015.

⁴⁶ <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?>, poslednja poseta u januaru 2016.

kova”, od nekoliko desetina do 500 deljenja i više od 400 komentara.⁴⁷ Najveći broj “lajkova”, oko 14 000, kao i 559 komentara dobila je molitva upućena svecu ilustrovana fotografijom na kojoj su prikazane njegove mošti.⁴⁸ Kroz spontane molitve vernici izražavaju zahvalnost Bogu, prizivaju ga i mole za zdravlje i spasenje najpre svih drugih ljudi, često određene osobe kojoj navode ime i na kraju samog sebe. Motivi za molitvu su različiti, od želje da se izrazi religijski doživljaj, komunikacija sa Bogom ili svecem, da se Bog spozna, oprost, donese zdravlje, ozdravljenje, pa na kraju i materijalnu korist.⁴⁹ Zajednička molitva u virtuelnoj zajednici ne može da pruži istu vrstu religijskog iskustva kao konvencionalna molitva na bogoslužjenju u crkvi, ali, vernici na drugačiji način mogu da podelje iskustvo zajedničke molitve i sabranja u posebnom, virtuelnom prostoru koji se može doživeti i kao sakramentalni.

Vodeći “duhovne razgovore” sa vernicima otac Gavrilo veoma često razgovara o molitvi i duhovnom načinu života. Ističe: “Duhovna hrana je molitva, post, ispovest i često pričešćivanje i redovno odlaženje u crkvu nedeljom i praznicima (.....)”.⁵⁰ “Samo se Vi molite, pa makar misli lete ovamo ili onamo. Misli se ne mogu zaustaviti kao ni vetar kad naleti. U tome je duhovna borba”⁵¹. Čini se da vernici, koji na četvrti komuniciraju s ocem Gavrilom, na izvestan način taj “razgovor” doživljavaju kao ispovest pred duhovnim ocem, budući da mu saopštavaju

⁴⁷ Na primer, molitvu: „Sveti Vasilije Ostroški Čudotvorče, živa ikono Hristova, istinski duhovni Oče, narodni učitelju, proroče, prosvetitelju, lekaru, iscelitelju, moli Boga za nas!“ postavljena 18. 10. 2014. obeležilo je 7821 osoba da im se sviđa. Molitvu „Sveti Vasilije veliki ugodniče Božiji, pomoz svima pa i meni!“ lajkovalo je 9577 osoba, a komentarisalo 183. <https://www.facebook.com/ostrog.nasa.svetinja/photos/a.386038627329.172571.323978077329/10152248983672330/?type=3&theater>, posećeno u decembru 2015.

⁴⁸ <https://www.facebook.com/ostrog.nasa.svetinja/photos/a.386038627329.172571.323978077329/10152165028107330/?type=3&theater>, posećeno u decembru 2015.

⁴⁹ „Čuvaj nas od svakog zla, podari zdravlje svima pa i mojim najmilijima Amin; Želim da svi ljudi na svetu budu zdravi, srećni, veseli... Da ne bude rata.. Gladnih... Bože dragi čuvaj moje najmilije.. Amin; Bože čuvaj svu decu pa i moju pogledaj. Daj svima nama zdravlja i mira; Podari mi jos jedno čedo ove godine da se moja ćerka ima s kim igrati. Za ostalo će se moje vredne ruke pobrinuti. Amin; Bože daj mi zdravlje i čuvaj mi moja tri sina podari im sreću i zdravlje; Daj nam zdravlje sreću ljubav pare i sve želje da nam se ostvare. Meni i mojoj porodici; Bože molim te da ispuniš moje želje što sam ti se molila večeras AMIN.“ <https://www.facebook.com/ostrog.nasa.svetinja/photos/a.386038627329.172571.323978077329/10153174911242330/?type=3&theater>, posećeno u januaru 2016.

⁵⁰ Duhovni razgovor broj 19. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=13>, posećeno u novembru 2015.

⁵¹ Duhovni razgovor broj 23. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=13>, posećeno u novembru 2015.

najintimnije detalje iz života, probleme sa kojima se susreću a ne mogu da ih reše, misli i stavove o religijskim temama. Međutim, otac Gavrilo često naglašava da “duhovni razgovori” koje vodi nisu prava ispovest, “jer prava ispovest je u crkvi kod sveštenika, a ovo što ja kažem da je ispovest, to je u vidu duhovnog razgovora forma komunikacije i saopštavanja ličnog nekog stava”.⁵²

Na pitanje o *postu* otac Gavrilo verniku kaže da je “Crkva propisala kako treba vernik da ispunjava crkvene odredbe, (...) kad kažeš da nije moguće postiti, onda mogu da kažem da nema ništa što nije moguće, jer sve je moguće kad čovek hoće da živi pobožno i blagočestivo i da poštuje pravila života propisana za vernike tj. članove crkvene zajednice”.⁵³

Fejsbuk kao misionarski alat

Misionarska aktivnost oca Gavrila svrstala ga je u red duhovnika koji ima najviše “duhovne dece”. U intervjuu za *Vreme* izneo je svoj stav o modernim tehnologijama i komunikaciji sveštenika putem društvenih mreža:

“Smatram da bi društvene mreže trebalo koristiti u crkvenoj misiji. S ulaskom interneta u živote pojedinaca i društva u celini otvorilo se jedno nepregledno prostranstvo, u kojem crkvena reč mora da bude prisutna. Na društvene mreže gledam kao na tehnička sredstva koja omogućuju da se nadaleko čuju ta crkvena reč i crkveni poziv. Kada je reč o Skajpu i Fejsbuku, te mreže omogućavaju neposrednu komunikaciju, pa su, iz mog duhovničkog ugla gledanja, pogodna sredstva – Skajp za duhovnu pouku ili savet kroz razgovor, a Fejsbuk za versko vaspitanje i poučavanje, kao na nekoj tribini” (*Vreme*, br. 1061, 5. maj 2011).⁵⁴

Otac Gavrilo neretko podučava i svoje prijatelje na FB da se trude da misionare, strpljivo i uporno, hrišćanskom ljubavlju se može pridobiti neko da krene putem vere i nade u večni život, a oni bi trebalo da svojim ličnim primerom i svedočenjem dokažu ono o čemu govore.⁵⁵ Potencijalno, svako od prijatelja na FB profilima je i virtuelni misionar⁵⁶ ukoliko aktivno učestvuje deljenjem fotografija, tekstova i video materijala.

⁵² Duhovni razgovor broj 76. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=2>, posećeno u novembru 2015. godine.

⁵³ Duhovni razgovor broj 46. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=8>, posećeno u novembru 2015. godine.

⁵⁴ <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=989237>, posećeno u novembru 2015.

⁵⁵ <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?read=4504>, poslednji put posećeno u decembru 2015.

⁵⁶ “Prvo svetlo mesto na internetu koje sam ja ugledala je bio sajt manastira Lepavine i Vaš misionarski rad. Evo, ja sam se Vašoj grupi priključila pre dva dana. Znamo da čim otvorimo facebook se pokazu novosti i radnje naših prijatelja. Tako neko možda

Na FB profile manastira Ostrog često se korisnici obaveštavaju o sve većem broju članova (170.000) i broju poseta (u toku nedelju dana 3.100.000), administrator upućuje poziv članovima da se “polako vraćamo veri! Neka vas Bog čuva i Sveti Vasilije Volite i širite PRAVOSLAVLJE, pozovite prijatelje da nam se pridruže”.⁵⁷

Pošto ne može sve da primi za prijatelje, niti da s njima komunicira na fejsbuku, otac Gavriilo savetuje da virtuelni kontakt s njim ostvare slušanjem emisije na *Radio Blagovestima*, na taj način bi “uneli blagoslov direktno iz svetinje manastira Lepavine u Vaše domove. Najbolje ćete posvedočiti prisustvo u ovoj duhovnoj virtuelnoj zajednici koji ste svi na mom profilu ako ćete slušati *Radio Blagovesti*”. “Samo emisije uživo imaju snagu molitvene zajednice, pa neka je i virtuelna”.⁵⁸

U “duhovnom razgovoru” s jednim vernikom postavlja pitanje “šta bi trebalo uraditi da bi se ljudi više interesovali da nedeljom i praznicima idu na bogoslužnja” i kaže: “Sad više nema komunizma da se izgovaraju da ne smeju ići u crkvu”. Sagovornik oca Gavriila u ovom duhovnom razgovoru smatra da su “najprije pogrešili roditelji, koji nisu učili buduću generaciju o veri i njenom presudnom značaju za život”. Otac Gavriilo odgovara da je “potrebna veronauka za odrasle”.⁵⁹ Iako u jednom pismu arhimandrit Gavriilo “šalje brz i hitar odgovor (...) iz hrišćanske ljubavi, jer potreban ti je virtuelni duhovnik u ovoj nebeskoj paučini moderne tehnologije”⁶⁰, savetuje vernike da pravog duhovnog oca nađu u parohiji u kojoj žive. Otac Gavriilo ističe da je “na fejsu potrebno znati jezik mladih da bi se znalo komunicirati”⁶¹. “To je novi svet u kojem se

od njih, Božijim promislom, zainteresuje se za ovu grupu i počne pregledavati svoj život....” <http://manastir-lepavina.org/vijest.php?id=4913>, posećeno u novembru 2015.

⁵⁷ Administrator fejsbuk stranice povremeno apeluje da se posetioci pridruže kao članovi ili se članovi pozivaju da dele svojim prijateljima sadržaje sa stranice, kao i da ih pozovu da se pridruže zajednici vernika. Upućen je i apel sledeće sadržine: “Dragi prijatelji, zbog sve veće popularnosti Manastira Ostrog na internetu, šiptari sa Kosova i Metohije su rešili po svaku cenu da ugase stranicu † Манастир Острог † Manastir Ostrog† (oficijalna). Potrebna nam je vaša pomoć, pridruzite se stranici ispod i podelite na svom zidu da i ostala Braća i Sestre i svi Svetosavci i Pravoslavci vide i pridruže, da ne bude ugašen, molimo vas. Bog vas blagoslovio, i Sveti Vasilije Ostroški.” <https://www.facebook.com/-Манастир-Острог-Manastir-Ostrog.../...> posećeno u januaru 2016.

⁵⁸ <http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=4532>, posećeno u novembru 2015.

⁵⁹ Duhovni razgovor broj 27. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=12>, posećeno u novembru 2015.

⁶⁰ Duhovni razgovor broj 62. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=5>, posećeno u novembru 2015.

⁶¹ Duhovni razgovor br.70. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=3>, posećeno u novembru 2015.

zbližavamo i upoznajemo”. Piše da “u njemu ima nešto tajanstveno, osećajno”⁶², a Fejsbuk procenjuje kao ”dinamični medij kao veronauku”⁶³.

Zahvalnost Bogu i Majci Božijoj, za koje se veruje da su doveli do ozdravljenja kao svojevrsni elektronski votivi, najčešće u vidu svedočenja o iskustvima isceljenja, pisma s hodočasničkih putovanja, često su iskazana na veoma emocionalan i ekspresivan način.⁶⁴ Njihova autentičnost i verovanja u moć čudotvorne ikone doprinose popularnosti manastira i oca Gavrila i predstavljaju poseban oblik misionarenja kojim se privlače novi vernici (Radulović et Kovač, 2015).

Otac Gavriilo, po rečima vernika, prenosi duhovna svetogorska znanja ljudima koji su preko interneta rasuti u celom svetu. Manastir Lepavina omogućio je da se u onlajn aktivnost vernika uključe i vernici iz dijaspore i na taj način ostvare vezu sa domovinom i verskom zajednicom.⁶⁵ Različite mogućnosti veb sajta, Skajpa i Fejsbuka vernicima iz dijaspore pružaju osećaj podrške, interakcije, pa i osećaj virtuelnog hodočašća u jedan od najpoznatijih manastira SPC. Na internet stranici manastira nalazimo kazivanje⁶⁶ jednog novinara o duhovnoj misiji oca Gavrila. Naglašava da Internet pomaže tamo gde nema crkvene parohije i da 40 % Srba živi u dijaspori. “Duhovno to su izgubljene duše... Srbi se sele u virtuelne prostore“. Živeo je u Nemačkoj i “pravo otkrovenje imao je kroz manastir Lepavinu”.

Duhovni i verski život i identitet u virtuelnoj zajednici

Pripadnost verskoj virtuelnoj zajednici ili gupi govori nam o posebnom verskom identitetu korisnika, njihovim društvenim vezama, aktivnostima, uverenjima i interesima grupe kojoj pripadaju, može se praktično prelići iz realnog vremena, ali neretko se dešava i obrnuto, jedan od korisnika ističe da je zahvaljujući sajtu manastira Lepavina proširio krug prijatelja: “Formirali smo duhovnu zajednicu, to nije samo u virtuelnoj već i u realnoj stvarnosti”.⁶⁷

⁶² Duhovni razgovor broj 15. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=14>, posećeno u novembru 2015.

⁶³ Duhovni razgovor broj 78. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=2>, posećeno u novembru 2015.

⁶⁴ O digitalnim votivima detaljnije u radu: Senka Kovač i Lidija B. Radulović „Les sites web des monastères comme forme digitale d'ex-votos”, saopštenom na 29 međunarodnom skupu Naučne mreže EURETHNO, održanom u Klužu na Univerzitetu Babeš Bolaji, od 11. do 13. novembra 2015. (rad u štampi).

⁶⁵ Vidi više o značaju internet komunikacije za vernike u dijaspori: Helland 2007.

⁶⁶ <http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=763>, audio zapis razgovora novinara Radomira Vučića “Preko Fejsbuka do duhovnosti”.

⁶⁷ Ibid.

Svaki korisnik FB ima mogućnost da korišćenjem opcije “status” podeli sa drugima neku informaciju, svoj emotivni ili, u ovom slučaju, verski status, neki citat ili misao koja najbolje opisuje njegovo trenutno stanje, egzistencijalni problem i izražava pogled na svet. Divna Vuksanović smatra da citati na FB mreži imaju terapeutsku, navodno, (samo)isceljujuću funkciju jer “kodifikovano” iskazivanje religijskih stavova posredstvom “drugih”, trebalo bi da poseduje neko magijsko i persuzivno svojstvo isceliteljskog karaktera. Kao neka vrsta virtuelne ispovedaonice i instant utehe, neretko prividne terapeutske prakse, citati postaju deo svakodnevnih rituala savremenog čoveka (Vuksanović 2012, 97). Poruke koje korisnici dele na FB često su poruke iz kategorije tzv. “lanca sreće”, u ovom slučaju s religijskim sadržajem tipa “podeli ovu sliku na svoj zid i sreća će te pratiti u roku od 24 sata doći će u tvoj dom, ako veruješ u Boga podeli ovu sliku sa drugima, a ako ne veruješ zapitaj se zašto. On još uvek veruje u tebe”. Omiljene su slike i poruke vezane za anđele čuvare, poruke i mudrosti vezane za život Bogorodice i Svete Petke.

“Virtuelno sabranje” vernika najbrojnije je za vreme većih praznika kao što su Božić i Uskrs. Na FB profilima tada kruže čestitanja, najčešće, putem poruka u stihu, tipa: “Dobri dome Božić stiže, dragom Bogu da smo bliže, da te greje vatra sveta, da ti sreća kućom cveta, da krst časni kolo vodi, mir Božiji, Hristos se rodi!” (6676 lajkova, 2453 deljenja, 384 komentara)⁶⁸; “Dobro jutro kućo stara, evo 7. Januara. Pod nogama škripi slama, stigo Božić blago nama. Nek vas Božija svetlost vodi, MIR BOŽIJI, HRISTOS SE RODI!” (4001 lajk, 1011 deljenja i 214 komentara).⁶⁹ Praznična euforija se tako prelijeva i na FB, slede čestitanja i komentari u prazničnom duhu kojima virtuelna zajednica potvrđuje verski identitet, a korisnici kroz interakciju stiču utisak zajedništva i deljenog iskustva. Međutim, na ovaj način se poruka deli i prijateljima sa ličnih profila korisnika koji ne pripadaju virtuelnoj zajednici, ili ne dele iste vrednosti i pogled na svet. Tako se na FB profilu manastira Ostrog našao i komentar: “Volim te Violeta i postujem sve praznike ali bilo bi mi drago da me moji prijatelji prihvate kao ATEISTUjer sam To”.⁷⁰

FB profili manastira nisu virtuelne crkve, ali svakako su mesta koja imaju i edukativnu funkciju. Duhovne pouke, delovi Svetog pisma i tumačenja, pouke o ispravnim načinima obavljanja religijske prakse, ukazivanje na neke negativne pojave, saveti u vezi svetovnih pitanja iz svakodnevnog života, sve su to načini da crkva proširi svoj uticaj i značaj u životima vernika.

⁶⁸ <https://www.facebook.com/ostrog.nasa.svetinja/photos/a.386038627329.172571.323978077329/10153145360392330/?type=3&theater>, posećeno u januaru 2016.

⁶⁹ <https://www.facebook.com/ostrog.nasa.svetinja/photos/a.386038627329.172571.323978077329/10153145360537330/?type=3&theater>, posećeno u januaru 2016.

⁷⁰ <https://www.facebook.com/ostrog.nasa.svetinja/photos/a.386038627329.172571.323978077329/10153145360537330/?type=3&theater>, posećeno u januaru 2016.

Nakon višegodišnjih kontakata preko Skajpa i Fejsbuka, arhimandrit Gavriilo kaže da se ljudi najčešće javljaju zbog porodičnih problema, bolesti, problema na poslu, nedostatka novca.⁷¹ One koji su, kako pišu “u vezi”, otac Gavriilo savetuje “da se venčaju u crkvi, da ne žive u grehu”. Kada ga, na primer, jedna devojka pita: “Imam 39 godina i ne mogu da nađem čoveka da se udam, šta da radim, koliko dugo da čekam (...)”, otac Gavriilo, jednostavno odgovara – “Čekajte dok se ne pojavi”⁷². Savetuje sagovornike da pronađu u svojoj okolini partnera, ili srodnu dušu, a u jednom pismu poručuje mladiću: “Koristi savremenu tehnologiju za kontakt i upoznavanje i možda će nešto biti od ženidbe”⁷³. Muškarci pišu o problemima emotivne prirode u ličnom i porodičnom životu, pitanjima vere i duhovnog života, postu, molitvi, ali i o nekim nedoumicama iz svakodnevnog života. Žene najčešće muče porodični i emotivni problemi, tuga i gubitak deteta, bolest, brak, preljuba.

Deklarisani vernici postavljaju ocu Gavriilu pitanje “sta da rade sa članovima porodice koji ne poste i ne idu u crkvu?” Otac Gavriilo poručuje vernicima da je “svako za sebe odgovoran za svoj način življenja i trebali bi svi u kući da žive ispravnim hrišćanskim životom kako je crkva propisala”⁷⁴, a da će roditelji “sami da odluče kad zato osete potrebu” i daje savet: “a ti pokaži primer da se ugledaju na tebe istinskog vernika”⁷⁵, te da je “najbolja veronauka koju roditelji predaju svojoj deci ako su i oni dobri vernici”⁷⁶. Kaže da “treba svaki sam o tome da razmisli da li će da bude praktični vernik ili samo obredni, deklarativni”⁷⁷. Kao tema “duhovnih razgovora” bilo je pitanje presađivanja organa, biometrijskih pasoša i ličnih karata. Na svakodnevne nedoumice kao što su, na primer, zaveštanje i presađivanje organa, otac Gavriilo odgovara da o “tome uopšte ne razmišlja”, a da o tome “ima ko da razmišlja sa crkvene

⁷¹ INTERVIEW AVEC PÈRE GABRIEL SUR LA TÉLÉVISION RTRS – RADIO ET TÉLÉVISION DE LA RÉPUBLIQUE DE SERBE (Conversation par Skype dans l'émission Télé Matin le jour de Samedi Saint), http://www.manastir-lepavina.org/vijest_fr.php?id=5509, posećeno u novembru 2015.

⁷² Duhovni razgovor broj 8. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=16>, posećeno u novembru 2015.

⁷³ Duhovni razgovor broj 16. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=14>, posećeno u novembru 2016.

⁷⁴ Duhovni razgovor broj 29. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=11>, posećeno u novembru 2015.

⁷⁵ Duhovni razgovor broj 49. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=7>, posećeno u novembru 2015.

⁷⁶ Duhovni razgovor broj 30. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=11>, posećeno u novembru 2015.

⁷⁷ Duhovni razgovor broj 46. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=8>, posećeno u novembru 2015.

duhovne strane, a takođe i sa medicinske strane”⁷⁸. Kada je reč o biometrijskim pasošima i čipovima, odgovara da je svaka vlast propisala načine evidentirnija ljudi i poručuje sagovorniku: “Moraćeš za savet po tom pitanju tražiti nekog iskusnog duhovnika da te posavetuje, nekog koji se razume u čipove”. “Po delima se sudi, a ne po čipovima”⁷⁹. Drugom sagovorniku poručuje: “Mani, brate, čipove i biometrijske lične karte, nego moli se Bogu i spasavaj dušu i nemoj se s tim opterećivati”⁸⁰.

Arhimandrit Gavriilo smatra da omladina živi sasvim drugačije, pa i drugačije dolazi do saznanja, od načina kako su dolazile starije generacije (...). Ako neko komunicira kroz virtuelna sredstva duhovnosti, onda će sigurno moći i da uživo prisustvuje, da dođe u crkvu, da dođe na liturgije. “Kad oseti tu blagodat, onda će sigurno mnogo iskrenije i srdačnije i prihvatiti život u crkvenoj zajednici”⁸¹.

Većina korisnika imala je problem da nađe duhovnika. Obraćali su se ocu Gavrilu i komentarisali su postupke duhovnika sa kojima su bili u kontaktu. Jedna žena obraća se ocu Gavrilu i kaže da sa svojim duhovnikom vodi pet godina “običan razgovor”, “nikako da mi da pouku kao duhovnik”⁸². Otac Gavriilo odgovara – “Daje on duhovnu hranu onoliko koliko ima ili onoliko koliko smatra da ćete Vi primiti (...) i daje savet: “On je Vaš duhovni lekar kojeg ste izabrali i pokušajte da sa njim nađete zajednički jezik”. U drugom razgovoru arhimandrit Gavriilo kaže:

“Danas mnogi hoće da imaju duhovnike, ali da ih ne slušaju. I stalno bi ih menjali. Po njima bi duhovnici trebali da ispunjuju volju svojih duhovnih čeda, a ne da ovi slušaju svoje duhovnike. Zato počinju da im nalaze mane, da bi mogli otići kod drugog. Takva duhovna čeda se zovu ‘samovoljnici, a ne poslušnici’”⁸³. “Kad se nešto dogodi po kući ili neka šteta bude brzo idu kod vračare da im kaže šta da čine umesto da odu svešteniku da im on očita molitvu ili da ih posavetuje šta da čine u duhovnom pogledu. To je sve posledica verskog neznanja. U narodu nema prave vere, nego postoji samo sujeverje”⁸⁴.

⁷⁸ Duhovni razgovor broj 4. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=16>,

⁷⁹ Duhovni razgovor broj 33. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=11>, posećeno u novembru 2016.

⁸⁰ Duhovni razgovor broj 75. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=2>

⁸¹ <http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=5517>, „Razgovor ahrimandrita Gavriila Vučkovića sa prim. dr Radetom Kalamandom“.

⁸² Duhovni razgovor broj 66. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=4>, posećeno u novembru 2015.

⁸³ Duhovni razgovor broj 67. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=4>, posećeno u novembru 2015.godine.

⁸⁴ Duhovni razgovor broj 50. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=7>, posećeno u novembru 2015.

Korisnici FB doživljavaju kao duhovnu mrežu koja im omogućava da se razvijaju, “duhovno uzrastanje” je cilj koji postavljaju u većini naracija koje se mogu naći na fejsbuk stranici manastira. “Oce Gavriilo, hvala Vam za sve. Za ovu predivnu duhovnu hranu koja nam daje veliku snagu.....”; ”Kada Čovek dostigne duhovni mir onda više ne sumnja ni u šta”. Osvrćući se na duhovni život, arhimandrit Gavriilo piše da “Kod nas vlada prema duhovnom načinu života neka pasivnost”⁸⁵. Jedan vernik piše da otac Gavriilo “širi duh manastirskog života virtuelno” i da “mladi to osjete i žele onda mir i spokoj duše”⁸⁶, otac Gavriilo odgovara da je malo priključenih kompjutera uveće na Radio Blagovesti” i daje savet da budu u direktnom kontaktu s njim preko ovog radija.

Podeljena su mišljenja teoretičara oko pitanja da li virtuelnu zajednicu možemo smatrati zajednicom? Da li korisnici društvenih mreža ostvaruju osećaj pripadnosti duhovnoj zajednici? Virtuelne religijske zajednice kod nas su samo produžeci već postojećih zajednica vernika okupljenih oko manastira ili crkva, razlika je u novoj vrsti medija koja podrazumeva i nove oblike komunikacije, kao i zadovoljenje određenih potreba koje su proizašle iz promenjenih životnih okolnosti. Ova zajednica se održava zahvaljujući kontinuiranom prisustvu članova na mreži koje je lakše ostvariti nego prisustvo vernika na liturgiji u crkvu. Pitanje je koliko će se duhovnost stećena na ovaj način preslikati na fizički život. Dostupnost informacija u realnom vremenu je brža, jednostavnija i efikasnija, virtuelna religijska zajednica im omogućava prikupljanje informacija i “učenje veri”, upoznavanje i deljenje verskih iskustava s osobama koje imaju slična interesovanja i odnos prema veri. Duhovna zajednica je samo preoblikovala socijalne kontakte i interakciju vernika i proširila mogućnosti da se ona razvije u drugačijem socijalnom kontaktu, kao alternativni kanal komunikacije koji nema vremenskih i prostornih ograničenja.

Zaključak

Medijalizacija religije na Internetu je još jedan od fundamentalno važnih načina na koje religija ostvaruje svoj uticaj u javnoj sferi. Srpska pravoslavna crkva je na pragu novog milenijuma postala svesna, iako mnogo toga negativnog ima da kaže o modernim tehnologijama, da su mediji, posebno Internet, novi misionski kanali koji vode do vernika. Konstruisanje virtuelne zajednice je način da se sa virtuelnog prostora vernici izmeste i u onaj zvanični, crkve i hramove pravoslavne crkve. I pored sve većeg broja novoizgrađenih ili obnovljenih crkava

⁸⁵ Duhovni razgovor broj 25. <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=12>, posećeno u novembru 2015.

⁸⁶ Duhovni razgovor br 70, <http://www.manastir-lepavina.org/facebook/index.php?page=3>, posećeno u novembru 2015.

široj Srbiji, kako različita istraživanja pokazuju, broj vernika koji posećuje crkvu se znatno povećao, ali i dalje je veoma visok samo za vreme većih praznika. Elektronska komunikacija ili religija onlajn pokazuje još jedan, nov način na koji se može biti religiozan. Pokazalo se ipak da pravoslavnoj crkvi, koja insistira na sabornosti kao suštini vere, nije prihvatljivo ako se vernici iz virtuelne zajednice ne posvete veri i u oflajn verskoj zajednici – crkvi? Savremeni vid misionarenja putem Interneta i društvenih mreža svakako ima za cilj da preko virtuelnog prostora pridobije što više crkvenih vernika. Koristeći veliku popularnost društvenih mreža i mogućnosti koje ona pruža za interakciju vernika i međusobnu komunikaciju vernika i sveštenika, pravoslavna crkva popularizuje i promoviše religijska verovanja i prakse u cilju da revitalizuje religije u postsocijalističkoj Srbiji. Razvoj tehnologije i komunikacionih sistema briše granicu između javnog i privatnog, daje novu dimenziju tradicionalnim verovanjima i privatnim iskustvima kojima vernici daju lična tumačenja i smisao.

Imajući u vidu da su istraživačima teško dostupna unutrašnja iskustva ljudi, da religijski doživljaj nije lako opisati i razumeti značenja koja mu vernici pridaju, razgovori korisnika Fejsbuka sa duhovnikom, igumanom manastira Lepavina, za antropologe predstavljaju dragocen i, pokazalo se, neiscrpan izvor za proučavanje. “Duhovni razgovori” oca Gavrila na FB možemo posmatrati i kao “autobiografske narative” (Ammerman 2003, navedeno prema Campbell 2005a, 19) u kojima je dostignut stepen otvorenosti vernika prema duhovniku, u onoj meri koju istraživač teško može da dostigne u istraživačkom postupku intervjuisanja ispitanika.

Literatura

- Ammerman, Nanacy T. 2003. Religious Identities and Religious Institutions. In *Handbook for the Sociology of Religion*, ed. Michele Dillon, 207–224. New York: Cambridge University Press.
- Banić Grubišić, Ana. 2012. Istraživanje religija na Internetu. *Antropologija* 12 (3): 99–113.
- Campbell, Heidi. 2005. Making Space for Religion in Internet Studies. *The Information Society* 21: 309–315.
- Campbell, Heidi. 2005a. Spiritualising the Internet. Uncovering Discourses and Narratives of Religious Internet Usage. *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 1 (1): 1–26.
- Campbell, Heidi. 2012. Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society. *Journal of the American Academy of Religion* 80 (1): 1–30. Dostupno na: <http://jaar.oxfordjournals.org/content/80/1.toc>, (Poslednja poseta u novembru 2015. godine)
- Codone, Susan. 2014. Megachurch Pastor Twitter Activity: An Analysis of Rick Warren and Andy Stanley, Two of America’s Social Pastors. *Journal of Religion, Media and Digital Culture* 3 (2): 1–32.
- Davis, Erik. 1998. *Technognosis*. New York: Random House.

- Helland, Christopher. 2000. Online-religion/religion-online and virtual communitas. In *Religion on the Internet: Research prospects and promises*, eds. J. K. Hadden and D. E. Cowan, 205–223. New York: JAI Press.
- Helland, Christopher. 2007. Diaspora on the Electronic Frontier: Developing Virtual Connections with Sacred Homelands. *Journal of Computer-Mediated Communication* 12: 956–976.
- Knežević, Nikola i Tatjana Rodić. 2010. “Uticaj Interneta na afirmaciju religiozne svesti: na primeru forumske interakcije i misije”. U *Religijska imaginacija i svremeni mediji: medijizacija religije i /ili religizacija medija*, ur. Zorica Kuburić, Srđan Sremac i Sergej Beuk, 239–254. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije.
- Lefebvre, Elizabeth. 2013. Reach Out and Tweet Someone. *U.S. Catholic* 78 (7): 31–33.
- Radulović, B. Lidija i Senka Kovač. 2015. “Mappatura mediatica dei luoghi sacri e interpretazioni popolari dei pellegrinaggi in Serbia”. In *Pellegrinaggi e itinerari turistico-religiosi in Europa, Identità locali e dinamiche transnazionali*, a cura di Fiorella Giacalone, 7: 277–290. Ill.446–449. Perugia: Morlacchi editore – University press Legami sociali collana diretta da Ambrogio Santambrogio – Ricerca e critica sociale.
- Radulović, Lidija. 2012. *Religija ovde i sada: revitalizacija religije u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Vukanović, Divna. 2012. Fenomen *quotes* kao symptom odsustva (kritičke) refleksije na društvenoj mreži Fejsbuk. *Kultura* 137: 89–98.

Lidija B. Radulović

Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Senka Kovač

Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Monasteries of the Serbian Orthodox Church (SOC) on the Internet:
New forms of religious and spiritual interactions through Facebook*

The virtual world of the Internet is acknowledged as a potentially innovative way of doing research on faith. Computer mediated religious communication is a relevant field of research at the beginning of the 21st century and a significant source of data for researching religious identity, communities and the ritual use of the Internet. Using the examples of two monasteries of the Serbian Orthodox Church, we will attempt to examine new ways in which the church mediates in the communication of the faithful with god, as well as examine new types of spiritual interactions which occur through Facebook. The first part of the paper describes the look and content of different types of communication of orthodox monasteries and churches which emerges on the Internet. The second parts thematically groups and analyzes the visual materials posted by Facebook us-

ers, the contents of messages and the descriptions of their religious and spiritual experience, their behavior, and whether and to what extent members of a FB (Facebook) group “like”, share and comment on certain content.

Key words: monasteries, Serbian Orthodox Church, Internet, Facebook, online religion

Les monastères de l'EOS sur Internet: nouvelles formes d'interactions religieuses et spirituelles par l'intermédiaire du Facebook

Le monde virtuel de l'Internet est reconnu comme une façon potentiellement innovative d'expression religieuse. Une communication religieuse par l'intermédiaire de l'ordinateur est un champ d'investigation pertinent au début du XXIe siècle et source importante de recherche d'identité religieuse, des communautés et de l'utilisation rituelle de l'Internet. En nous appuyant sur l'exemple de deux monastères de l'Eglise serbe orthodoxe nous tenterons de rendre compte des nouvelles façons dont l'Eglise est médiatrice dans la communication des fidèles avec Dieu, ainsi que de nouvelles formes des interactions spirituelles par l'intermédiaire du Facebook. Dans la première partie du travail sont décrits l'apparence et le contenu des différentes formes de communication des monastères orthodoxes et des églises présentes sur l'Internet. Dans la deuxième partie est groupé thématiquement et analysé le matériel visuel que postent les utilisateurs de Facebook, le contenu, le message et les descriptions de leur expérience religieuse et spirituelle, leur comportement, c'est-à-dire si et dans quelle mesure les membres d'un groupe FB (Facebook) „likent“, partagent et commentent certains contenus.

Mots-clés: monastères, Eglise orthodoxe serbe, Internet, Facebook, en ligne, religion

Primljeno / Received: 19.01.2016.

Prihvaćeno / Accepted: 2.02.2016.